

Witold Kołbuk

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II (Polska)
The John Paul II Catholic University of Lublin (Poland)

e-mail: witstako@kul.lublin.pl

<https://orcid.org/0000-0002-7528-9406>

Formowanie się sieci cerkiewnej na przestrzeni dziejów w granicach współczesnego województwa podlaskiego

*Formation of the Orthodox Church network throughout history within the borders of the present
Podlaskie Voivodship*

*Фарміраванне сеткі цэркваў на працягу гісторыі ў межах сучаснага Падляшскага
ваяводства*

Abstract

Eastern Christianity has been present in the territory of the present Podlaskie Voivodeship since the Middle Ages. The changing course of political history of the Podlasie region affected the creation of an Eastern Orthodox Christian church network in the following centuries. Based on the scattered source materials (from archives and libraries) it is possible to recreate the process of formation of this network. From mid-15th to late 16th century at least 67 Orthodox churches have been established in the territories of the contemporary Podlaskie Voivodeship.

Following the Union of Brest (1596), the majority of temples has been transferred to the Greek Catholic Church, and new ones were also built, so that by the time of the Third Partition of Poland (1795) there were 109 Orthodox buildings in the region. Under the rule of the Russian Empire (until 1915), the Greek Catholic Church has been abolished, and its temples were handed over to the Russian Orthodox Church. About one hundred new sacral buildings were erected during that time. The dramatic events of both world wars and the derussification of the eastern territories of Poland during the interwar period resulted in a drop in the overall density of the Eastern Orthodox church network in Podlasie: in 1945, there were only 149 churches there. A slight increase occurred during the communist rule (1944–1989) with their number reaching 169. Only after the fall of communism did that number noticeably increase (205 in 2015, a few more being under construction). The majority of these buildings are unique examples of sacral architecture (mainly wooden).

Keywords: Orthodox Church, Greek Catholic Church, Podlasie, borderland, Podlaskie Voivodeship

Abstrakt

Od czasów średniowiecza na terenie współczesnego województwa podlaskiego obecne było wschodnie chrześcijaństwo. Zmienny bieg dziejów politycznych Podlasia oddziaływał w kolejnych stuleciach na możliwość tworzenia się wschodniochrześcijańskiej sieci cerkiewnej. W oparciu o rozproszone materiały źródłowe (archiwalne i biblioteczne) można odtworzyć proces formowania się tej sieci. Między połową XV a końcem XVI w. powstało na terenie współczesnego województwa podlaskiego co najmniej 67 cerkwi prawosławnych. Po unii brzeskiej (1596 r.) większość świątyń przeszła w ręce Cerkwi greckokatolickiej, wybudowano także nowe i w momencie III rozbioru Rzeczypospolitej (1795 r.) na wspomnianym obszarze znajdowało się 109 obiektów cerkiewnych. W okresie przynależności Podlasia do imperium rosyjskiego (do 1915 r.) Cerkiew greckokatolicka została zlikwidowana, a jej świątynie przekazano Rosyjskiemu Kościołowi Prawosławnemu. W tym czasie wzniesiono jeszcze około 100 sakralnych obiektów cerkiewnych. Dramatyczne wydarzenia obu wojen światowych i derusyfikacja ziem wschodnich w Polsce w okresie międzywojennym skutkowałą likwidowaniem świątyń na Podlasiu – w 1945 r. było już tylko 149 cerkwi. Niewielki wzrost liczby sakralnych obiektów wschodniego chrześcijaństwa nastąpił w czasie rządów komunistów (1944–1989) – ich liczba sięgnęła 169. Dopiero po upadku systemu komunistycznego na terenie współczesnego województwa podlaskiego liczba tych świątyń znacznie wzrosła (205 w 2015 r., kilka znajduje się ciągle w budowie). Większość omawianych obiektów stanowi unikatowe przykłady architektury sakralnej (głównie drewnianej).

Słowa kluczowe: Cerkiew prawosławna, Cerkiew greckokatolicka, Podlasie, pogranicze, województwo podlaskie

Анатацыя

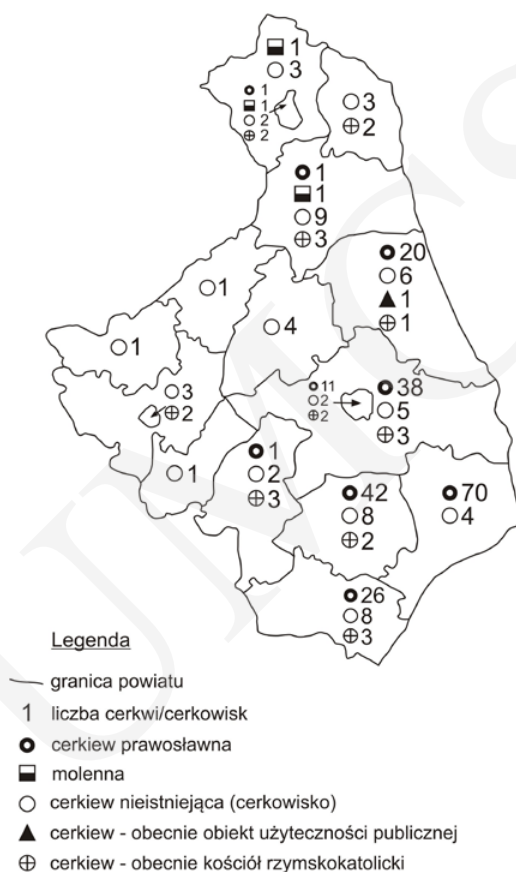
Усходняе хрысціянства існуе на тэрыторыі сучаснага Падляшкага ваяводства з часоў сярэднявечча. Гістарычна-палітычныя перамены, характэрныя для Падляшша на працягу гісторыі, паўплывалі на магчымасць утварэння ўсходнехрысціянскай сеткі цэркваў. На падставе рознага тыпу крыніцаў, якія знаходзяцца ў аддаленых ад сябе месцах (архівах і бібліятэках), можна рэканструяваць працэс фарміравання гэтай сеткі. У перыяд паміж паловай XV і канцом XVI стагоддзя на тэрыторыі сучаснага Падляшкага ваяводства ўзнікла на меншай меры 67 праваслаўных цэркваў. Пасля Берасцейскай уніі (1596 г.) большасць гэтых храмаў перайшла да грэка-каталіцкай царквы, былі пабудаваны таксама новыя і на час трэцяга падзелу Рэчы (1795 г.) на гэтай тэрыторыі налічвалася 109 царкоўных аб'ектаў. У перыяд прыналежнасці земляў да Расійскай імперыі (да 1915 г.) грэка-каталіцкая царква была тут скасаваная, а яе храмы перададзены Рускай Праваслаўнай Царкве. У гэты час было пабудавана каля ста сакральных аб'ектаў і ў іншых месцах. Драматычны падзеі абедзвюх сусветных войнаў і дэрусіфікацыя ўсходніх зямель Польшчы ў міжваенны перыяд выклікалі памяншэнне шчыльнасці сеткі цэркваў на Падляшшы – у 1945 г. налічвалася ўсяго 149 царквы. Нязначнае павелічэнне колькасці сакральных аб'ектаў усходняга хрысціянства на дадзеным абшары назіраецца ў часы камуністычнай улады ў Польшчы (1944–1989) – тады налічвалася 169 храмаў. Толькі пасля краху камуністычнай сістэмы на тэрыторыі сучаснага Падляшкага ваяводства колькасць гэтых святых значна павялічылася (205 у 2015 г., некалькі будуюцца). Большасць з гэтых аб'ектаў з'яўляецца ўнікальным прыкладам рэлігійнай архітэктуры (пераважна – драўлянай).

Ключавыя словы: праваслаўная царква, грэка-каталіцкая царква, пагранічча, Падляшша, Падляшкае ваяводства

Niemal do schyłku średniowiecza kraina geograficzno-historyczna nazywana Podlasiem była typowym pogranicznym obszarem buforowym. Słabo zaludnione lub wcale niezamieszkałe tereny oddzielały różne organizmy państwowe. Sprzyjającymi okolicznościami dla funkcjonowania obszarów pogranicza w Europie Środkowo-Wschodniej były warunki naturalne, takie jak: góry, pogórza, bagna, mokradła, ciekłe wodne, gęste zalesienie, brak żyznej gleby nadającej się do upraw. Dawało to względną gwarancję bezpieczeństwa granic, ale również skazywało cały obszar na swoistą izolację, a w rezultacie na marazm ekonomiczny. Buforowe pogranicza były niekiedy przedmiotem zainteresowania czy to rządzących poszczególnymi państwami, czy też ludności zamieszkującej sąsiednie obszary. W rezultacie niezagospodarowane wcześniej tereny stawały się celem ekspansji i rywalizacji politycznej.

Podlasie oddzielało od siebie Ruś, Polskę oraz państwa ludów bałtyckich (Jaćwinów i Litwinów). Postępująca, a niekiedy zanikająca, ekspansja powodowała, że granice Podlasia jawiły się jako dość płynne. Do schyłku średniowiecza był to obszar rozciągający się maksymalnie do 240 km (od Augustowa aż do okolic Parczewa), jego szerokość wynosiła zaś maksymalnie około 80 km. Dawało to od kilku do kilkunastu tysięcy kilometrów kwadratowych powierzchni, rozciągającej się na lesistych, równinnych i bogatych w zasoby wodne ziemiach nad środkowym Bugiem, na wschód od Narwi i na zachód od Niemna (Mydel, 2002, s. 188–191). Możliwości rozwoju gospodarczego były tu ograniczone, co skutkowało niskim zaludnieniem. Dopiero ustabilizowanie się sytuacji politycznej w państwie polsko-litewskim, związane z unią personalną, oraz upadek polityczny zakonu krzyżackiego, który kierował ekspansję także na te ziemie, spowodowały, że Podlasie w połowie XV w. mogło być intensywniej zagospodarowywane nie tylko na obrzeżach (Baczkowski, 1999, s. 134, 198). Stosunkowo pomyślny pod tym względem okazał się wiek XVIII. Wpływy kultury polsko-łacińskiej objawiały się wtedy m.in. stopniowym utrwalaniem się idei unii brzeskiej, aczkolwiek kultura rosyjskiego prawosławia pozostała ciągle żywa. Rozbiory Rzeczypospolitej pod koniec XVIII stulecia sprawiły, że Podlasie ponownie stało się pograniczem. Najpierw na krótko (do 1807 r.) przejęło je państwo pruskie, potem zostało podzielone między Cesarstwo Rosyjskie i Księstwo Warszawskie, by od 1815 r. w całości znaleźć się pod panowaniem cara. Jednak przyłączenie do tzw. Kongresówki południowej części historycznego Podlasia spowodowało, że z czasem obszar ten silniej związał się z etnicznymi ziemiami polskimi, północna zaś część zintegrowała się z tradycją kultury ruskiej. Wyrazem rosyjskiej przewagi na północnym Podlasiu było stosunkowo łatwe zlikwidowanie unii cerkiewnej w 1839 r. (Matus, 2013, s. 1–630). Postępująca rusyfikacja tych ziem została zahamowana wraz z narodzinami na przełomie XIX i XX w. białoruskiej i ukraińskiej świadomości narodowej oraz wzmocnieniem narodowej tożsamości mieszkających tam Polaków. Konsekwencją I wojny światowej było m.in. odrodzenie się państwowości polskiej, w skład której weszło Podlasie. W okresie międzywojennym północna część regionu znalazła się w województwie białostockim (podobnie się stało po zakończeniu II wojny światowej). W związku z dramatycznymi działaniami wojennymi w trakcie obu wspomnianych

Sieć obiektów cerkiewnych i cerkowiisk
w województwie podlaskim w 2015 roku

nych konfliktów oraz niemieckimi i rosyjskimi (sowieckimi) poczynaniami politycznymi doszło na Podlasiu do znacznych zmian narodowościowych (Mironowicz, 2005, s. 199–233). Nie doprowadziły one jednak do całkowitych przeobrażeń, takich jak np. na ziemiach środkowego Nadbuża czy Podkarpacia. W 1998 r. tereny północne omawianego regionu znalazły się w granicach nowo utworzonego województwa podlaskiego, którego nazwa nawiązuje do tradycji jednostki terytorialnej z czasów przedrozbiorowych.

Współczesne województwo podlaskie zajmuje obszar około 20 tys. km² i liczy niespełna 1,2 mln mieszkańców. W jego skład wchodzi tylko około 35% terytorium Podlasia (rozumianego jako kraina geograficzna oraz historyczna). Jednak ze względu na burzliwe dzieje polityczne regionu można przyjąć, że zdecydowana większość tego terytorium była w przeszłości utożsamiana z historycznym pojęciem Podlasia. Dlatego granice omawianego województwa obejmują nie tylko centrum tej krainy, ale także bliższe i dalsze peryferia o podobnym dziedzictwie historycznym, kulturowym i gospodarczym.

Charakterystyczną cechą obecnego województwa podlaskiego jest jego największe w Polsce zróżnicowanie etniczne i kulturowe – wśród wielu tradycji, nie licząc kultury polsko-łacińskiej, najsilniejsza do dziś pozostaje tradycja wschodniochrześcijańska. Za jeden z jej elementów można przyjąć sieć obiektów sakralnych wschodnich chrześcijan.

Powstawanie miejsc kultu religijnego skutkuje najczęściej wznoszeniem obiektów sakralnych, które ułatwiają sprawowanie określonych obrzędów, a także są symbolicznym oraz realnym znakiem obecności konkretnej konfesji na danym obszarze. To z kolei m.in. oznacza, że na podstawie liczby takich miejsc można szacować skalę wpływów określonej religii.

Prapoczątki obecności chrześcijaństwa na Podlasiu wiążą się zapewne z chrztem Polski oraz Rusi Kijowskiej w X w. Ponieważ nie mamy jednak pewności, czy ziemie północnego Podlasia faktycznie podlegały w tym czasie państwu polskiemu lub ruskim (Wyrozumski, 1999, s. 79–84; Sahanowicz, 2001, s. 54), nie można mówić o jakimkolwiek funkcjonowaniu tam sieci chrześcijańskich obiektów sakralnych. W kolejnych stuleciach na zachodnich, a jeszcze bardziej na południowych, obrzeżach współczesnego województwa podlaskiego wpływy chrześcijaństwa umacniały się bardzo wolno, co skutkowało zapewne pojawianiem się obiektów sakralnych – kościołów na zachodzie, a cerkwi na południu i wschodzie. Świątynie powstawały prawdopodobnie w grodach, a że zapewne były wznoszone z drewna i w dość prymitywny sposób, ich istnienia można się w zasadzie tylko domyślać (Mironowicz, 1998, s. 10). Dopiero ustabilizowanie się sytuacji politycznej, które nastąpiło w pierwszej połowie XV w., stworzyło dogodne warunki do tworzenia trwałej sieci obiektów sakralnych, przede wszystkim należących do wschodniego chrześcijaństwa.

W przebiegu formowania się wspomnianej sieci cerkiewnej możemy wyróżnić sześć epok. Pierwsza z nich obejmuje okres od połowy wieku XV do schyłku XVI, czyli do momentu unii cerkiewno-kościelnej. Druga rozpoczyna się w XVII stuleciu i trwa do roku 1795, czyli do III rozbioru Rzeczypospolitej, kiedy Podlasie zostało podzielone między Rosję, Prusy i Austrię, a granice zaborców zetknęły się koło podlaskiego Drohiczyzna. Trzecia epoka – lata 1795–1914 – to okres dominacji rosyjskiej i pruskiej (później tylko rosyjskiej). Kolejna epoka obejmuje czas obu wojen światowych (od roku 1914 do 1945), które znacznie wpłynęły na wspomniane ziemie, i okres trudnego polskiego międzywojnia. Piąta trwała między rokiem 1945 a 1989, czyli obejmuje czasy Polski satelickiej, pod rządami prokremlowskich komunistów realizujących swe cele także w sferze polityki wyznaniowej. Wreszcie ostatnia epoka to okres po ponownym odzyskaniu przez Polskę suwerenności (1989 r.), co wiązało się z załamaniem systemu komunistycznego w Europie Środkowo-Wschodniej i radykalnie zmieniło sytuację różnych konfesji, także wschodniosłowiańskich. W każdej z epok sytuacja prawosławia na terenie obecnego województwa podlaskiego przedstawiała się inaczej. Przekładało się to na zmiany w statusie chrześcijaństwa na omawianym terenie, co z kolei uwidaczniało się w rozmiarach sieci cerkiewnej i stanie świątyń.

Ponieważ często brak jest pewnych źródłowych informacji o tym, kiedy w konkretnym miejscu powstała pierwsza cerkiew, w domniemaniach musimy opierać się

na tradycji, czyli przekazach z wizytacji cerkiewnych, lub na źródłach i publikacjach z XIX–XX w., które powołują się na niepewne przekazy. Nawet informacje pochodzące z oryginalnych, starych źródeł nie zawsze przynoszą pewną wiedzę o momencie powstania cerkwi. Na ogół teksty traktują o stanie technicznym świątyń w danym momencie, czasami sugerując tylko, że zostały one wybudowane na miejscu istniejących wcześniej obiektów sakralnych. Jeśli nawet podano datę budowy kolejnej cerkwi w tej samej lokalizacji, badacze nie mają pewności, czy taką świątynię wzniesiono na nowo – mogła to być jedynie przebudowa danego obiektu, który z nowym miał niewiele wspólnego. Ponadto nim powstała pierwsza cerkiew, na tym samym miejscu mogła długo istnieć świątynia prowizoryczna, będąca jednak częścią cerkiewnej sieci. Wreszcie nawet podanie konkretnej daty budowy nie jest jednoznaczne – nie wiemy bowiem, czy dotyczy ona momentu rozpoczęcia budowy, jej zakończenia czy konsekracji. Wprawdzie skromne na ogół rozmiarami cerkwie mogły zostać wniesione w ciągu jednego roku, ale nie sposób o tym jednoznacznie rozstrzygnąć. Dlatego też przyjmujemy daty powstawania kolejnych świątyń jedynie za hipotetycznie prawdopodobne.

Zazwyczaj we wcześniejszych i późniejszych źródłach oraz publikacjach wymieniane są daty budowy kolejnych świątyń lokowanych na tym samym lub prawie tym samym miejscu. Przekazy te sugerują, że trwałość drewnianych obiektów wynosiła najczęściej od kilkudziesięciu do 200 lat. Klasycznym przykładem może być drewniana cerkiew Narodzenia św. Jana Chrzciciela (później św. Dymitra) w Pasynkach – pierwszą zbudowano tam w XVI w., następną w 1717 r., kolejną w połowie XVIII w., a istniejącą do dziś w roku 1891 (Sosna, 2000, s. 130–131). W wyniku działania kataklizmów (pożary, wichury, powodzie, czasem zniszczenia wojenne) oraz z powodu destrukcji naturalnej (próchnienie) świątynie na Podlasiu miały niewielkie szanse na wielowiekowe istnienie. Ponieważ w tradycji określano na ogół nie tyle czas powstania cerkwi, ile jej kondycję („bardzo stara”, „stara”, „nowo pobudowana” itp.), można przyjąć, że obiekty istniejące pod koniec XVI w. miały zapewne po kilkadziesiąt, czasami około 100–150 lat. Ponieważ zazwyczaj nie ma wzmianek o wcześniejszych obiektach na tym obszarze, a aktywna kolonizacja zaczęła się w drugiej połowie XV w., to hipotetyczny czas zbudowania cerkwi wyznaczał również moment powstania trwałej placówki duszpasterskiej. Trzeba podkreślić, że we wschodnim chrześcijaństwie długo nie funkcjonowało pojęcie cerkiewnych filii czy kaplic. Każdy budynek służący do celów religijnych był z reguły świątynią parafialną (Bieńkowski, 1969, s. 926–951), a tylko sporadycznie zdarzały się cerkwie monasterskie. Jediną murowaną budowlą sakralną pod koniec XVI w. była świątynia pod wezwaniem Zwiastowania Matki Bożej w Supraślu, której czas powstania określa się w tradycji na 1511 r.; swoje istnienie zakończyła ona tragicznie w latach II wojny światowej (Sosna, 2013, s. 127–133).

Na podstawie informacji dotyczących tworzenia obiektów cerkiewnych w granicach obecnego województwa podlaskiego możemy przyjąć, że sieć cerkiewna schyłku XVII w. składała się z 67 świątyń położonych w następujących miejscowościach: Andryjanki, Augustów, Bielsk Podlaski (5 cerkwi), Boćki, Boguszewo, Brańsk, Choroszcz, Ciechanowiec, Czarna, Dojlidy, Drohiczyn, Dubicze, Fasty, Gródek, Hodyszewo, Hry-

niewicz, Jaczno, Jałówka, Jurowlany, Karpowicze, Klejniki, Kleszczel (2 świątynie), Knyszyn, Kośna, Krynki, Kuźnica, Lewkowo, Lewosze, Lipsk, Mielnik (2 cerkwie), Milejczyce (2 świątynie), Mostowlany, Narew, Nowy Dwór, Orla (2 cerkwie), Ostrów, Pasyńki, Podbiele, Puchły, Rajsk, Rogacze, Rogawka, Ryboły, Rygałówka, Saki, Sasiń, Siemiatycze, Skieblewo, Sokółka, Supraśl, Suraż, Szudziałowo, Topilec, Topolany, Tykocin, Wasilków, Wysokie, Zabłudów i Żerczyce (Archiwum, 101, 147; Mironowicz, 1998, s. 21–22, 24, 34–35, 39–41, 45–53, 79–82, 87–90, 110–113, 115–119, 121–122; Sosna, 2000, s. 76–78, 85–95, 143–160, 264–270, 300, 328–331, 381–383, 402; Sosna, 2002, s. 34–37, 65–69, 73–86, 202–204, 213–228, 253–262). O tym, że wspomniana sieć nie powstawała w sposób chaotyczny, ale dostosowywana była do skali osadnictwa ruskiego i jego potrzeb religijnych, może świadczyć fakt, że przez następne dwa stulecia – tj. burzliwy wiek XVII i nieco spokojniejszy XVIII – z 67 wymienionych placówek cerkiewnych przestały istnieć tylko cztery (Karpowicze, Lewosze, Skieblewo i jedna cerkiew w Orli). Również konfrontowanie rozmieszczenia tych obiektów z mapami historycznymi Podlasia wskazuje na ich dość równomierne rozmieszczenie w terenie i odzwierciedla stan zasiedlenia Podlasia w XVI w.

Dodać jeszcze trzeba, że u schyłku XVI stulecia wymienione wyżej obiekty sakralne były prawosławne. Wraz z podpisaniem unii brzeskiej w 1596 r. miał się rozpocząć na tym terenie długotrwały proces przechodzenia społeczności wschodniochrześcijańskiej na katolicyzm w jego greckiej formie. Stopniowo zmianie ulegała przynależność poszczególnych obiektów sakralnych, np. w Bielsku Podlaskim dwie cerkwie (pod wezwaniami Trójcy Świętej i Narodzenia Matki Bożej) już od 1596 r. były unickie, a dwie inne (Zmartwychwstania Pańskiego i św. Michała) uległy przekształceniu w połowie XVII w. (Mironowicz, 1998, s. 78–98, 104–109). Zapewne konwersja prawosławnych na katolicyzm odbywała się pod presją (władz cerkiewnych lub szlacheckich patronów), ale trudno mówić o zorganizowanych naciskach ze strony władz państwowych, skoro prawosławie dotrwało aż do rozbiorów (Maroszek, 1998, s. 72). Później zamiana obrządku greckokatolickiego na prawosławie odbywała się „pod troskliwym patronatem” władz rosyjskich.

Świadectwem umacniania się na terenie obecnego województwa podlaskiego wschodniego chrześcijaństwa, głównie w wersji unickiej, w XVII i XVIII w. jest sumaryczny bilans placówek cerkiewnych w chwili ostatniego rozbioru I Rzeczypospolitej. Na omawianym obszarze w 1795 r. było 109 wolno stojących cerkiewnych obiektów sakralnych (Archiwum, 147, 151; Mironowicz, 1998, s. 71–418; Sosna, 2000, s. 21–53, 79–90, 109–123). Oznaczało to, że ich liczba w ciągu dwóch stuleci wzrosła o 42. Odliczywszy wspomniane wcześniej cztery cerkwie, które zamknięto jeszcze w XVII stuleciu, tudzież sygnalizując istnienie trzech świątyni efemerycznie działających w wieku XVIII w Gruzce, Osinkach i Rybołach (kaplica Przemienienia Pańskiego), możemy określić liczbę nowych placówek tworzących sieć cerkiewną od schyłku wieku XVI do końca XVIII na 46 (Mironowicz, 1998, s. 147–148, 402; Sosna, 2002, s. 249–252).

Nowym zjawiskiem w strukturze sieci cerkiewnej na Podlasiu stały się kaplice. W granicach obecnego województwa podlaskiego pod koniec XVIII w. było ich aż 19.

Najczęściej znajdowały się przy cmentarzach w małych miejscowościach; w tych większych służyły jako pomocnicze miejsca kultu. Niektóre wznoszono w miejscach szczególnie związanych z lokalną tradycją religijną – przypadek Grabarki czy Świętej Wody (Mironowicz, 1998, s. 51; Sosna, 2000, s. 141). Ponadto w XVII w., a zwłaszcza w kolejnym stuleciu, powstało 26 sakralnych obiektów, które uzyskały status świątyni parafialnych i na długo – jeśli nie trwale – miały takimi pozostać. Pod koniec XVIII stulecia cerkiewne budowle w granicach współczesnego województwa podlaskiego w zdecydowanej większości były drewniane – na 109 obiektów w 1795 r. tylko 5 (świątynie parafialne w Drohiczyń, Siemianówce i Supraślu oraz kaplice w Baciutach i Białymstoku pod wezwaniem św. Marii Magdaleny) było obiektami murowanymi. Taki stan rzeczy uznać wypada za naturalny ze względu na dostępność drewna jako surowca wykorzystywanego do stawiania tego typu konstrukcji. Koniecznością stało się częste remontowanie łatwo niszczących drewnianych świątyni lub wznoszenie nowych.

W okresie zaborów zaszły radykalne zmiany w strukturze sieci cerkiewnej na terenie współczesnego województwa podlaskiego. Zaraz po III rozbiórce Rzeczypospolitej sytuacja była dość stabilna, bo ani władze pruskie, ani carat – kierowany przez uważanego za liberała Aleksandra I – ani też władze Księstwa Warszawskiego (późniejszego Królestwa Polskiego) nie interesowały się losem wschodniego chrześcijaństwa na peryferiach swoich terytoriów. Miało się to zmienić wraz z objęciem tronu w Petersburgu przez cara Mikołaja I, a zwłaszcza po klęsce powstania listopadowego (Szawielskij, 1910, s. 323–355; Lencyk, 1966, s. 5–157). Najpierw przestały istnieć placówki cerkiewne w Boguszewie (świątynia w złym stanie technicznym została rozebrana, nieodbudowano jej prawdopodobnie wskutek braku wiernych), Drohiczyń (zniszczona przez powódź) oraz Tykocinie (przeniesiona do Sokołów, gdzie stała się kościołem rzymskokatolickim) (Mironowicz, 1998, s. 300–301; Sosna, 2002, s. 34–37, 263–275). W XIX w. cerkwie rozebrano (z różnych powodów) w Brańsku, Rygałówkach i Suwałkach (Archiwum, 151; Mironowicz, 1998, s. 122).

Przez ponad 80 lat (do czasu bieżenstwa) carat prowadził politykę mającą na celu promocję prawosławia kosztem obu obrządków katolickich (greckiego i łacińskiego), a także staroobrzędowców, których pozyskiwanie do *jedinowierja* (Ziółkowski, 1985, s. 43–44) doprowadziło do ekspansji Cerkwi ortodoksyjnej na terenie obecnego województwa podlaskiego (Orłowski, 1903, s. 5–600; Miłowidow, 1913, s. 5–48). W 1914 r. – w momencie wybuchu I wojny światowej – na omawianym obszarze znajdowało się 208 wolno stojących świątyni wschodniochrześcijańskich (Ziółkowski, 1985, s. 39–40, 49, 93, 101, 103, 105; Mironowicz, 1998, s. 71–418; Sosna, 2000, s. 21–53, 79–90, 109–123), w tym aż 72 kaplice, 9 cerkwi wojskowych (Augustów – 1, Białystok – 2, Łomża – 2, Osowiec – 1, Suwałki – 2, Zambrów – 1), 9 molenn (Aleksandrowo, Bór, Gabowe Grądy, Głębok Rów, Karolin, Pijawne Ruskie, Pogorzelec, Suwałki, Sztabinki) i jedna dawna cerkiew unicka (w Rudawce), zamknięta z powodu braku wiernych, którzy wcześniej przeszli na katolicyzm (Sosna, 2002, s. 179–182). Okazywane przez władze rosyjskie poparcie dla prawosławia było tak duże, że w ramach represji po powstaniu styczniowym katolikom odebrano pięć spo-

śród nielicznych na tych ziemiach kościołów i przekazano je do użytkowania prawosławnym. Były to świątynie w Bielsku Podlaskim, Działkowicach, Jałowce, Mielniku i Milejczycach (Mironowicz, 1998, s. 188; Sosna, 2000, s. 95–98, 320, 354–355, 397).

Aż do wybuchu I wojny światowej wznoszono nowe świątynie na miejscu starych bądź budowano je tam, gdzie podobnych świątyń nigdy nie było. Miało to potwierdzać rosyjskie władztwo nad tymi terenami. Ponadto do zagęszczenia sieci cerkiewnej przyczyniła się XIX-wieczna rewolucja demograficzna, która objawiła się kilkukrotnym wzrostem liczby ludności – także na Podlasiu – pragnącej zaspokajać swoje potrzeby religijne. Znaczącą zmianą – wynikającą ze względów tyleż prestiżowych, co ekonomicznych – było wznoszenie nowych świątyń z surowców niedrewnianych. W rezultacie w 1914 r. na 208 istniejących obiektów cerkiewnych już 79 było murowanych.

Okres dwóch wojen światowych i międzywojnia przyniósł zasadnicze zmiany w sieci obiektów cerkiewnych na terenie współczesnego województwa podlaskiego. Pod koniec 1945 r. na tym obszarze było już tylko 149 obiektów sakralnych wschodniego chrześcijaństwa, w tym 58 kaplic, 4 molenny i jedna świątynia należąca do chylącej się ku upadkowi sekty Eliasza Klimowicza w Starej Grzybowszczyźnie (Ziółkowski, 1985, s. 39–40, 49, 93, 101, 103, 105; Mironowicz, 1998, s. 71–418; Sosna, 2000, s. 21–53, 79–90, 109–123). Przestało istnieć 16 sakralnych obiektów, rozebrano dalszych 28 świątyń (na ich miejscu nie wzniesiono już nowych), 25 obiektów cerkiewnych przejął Kościół rzymskokatolicki (w tym wszystkie zabrane mu za czasów carskich), 2 świątynie prawosławne (cerkiew w Różanymstoku oraz cerkiew św. Jerzego w Suwałkach) stały się obiektami użyteczności publicznej. Ponadto w latach 30. Cerkiew prawosławna straciła czasowo na rzecz neounitów kilka świątyń, m.in. w Fastach i w Kośnej (Rzemieniuk, 1999, s. 109). Niewielkim zyskiem dla prawosławia mogło być w tym czasie wzniesienie kilku kaplic w miejscach, gdzie nigdy nie było świątyń wschodniochrześcijańskich (Chraboły, Hajnówka – pod wezwaniem Ikony Matki Bożej, Lady) lub nawet parafialnych (Hajnówka – pod wezwaniem św. Michała, Królowy Most, Nowy Dwór). W zasadzie jedyną dużą, zbudowaną na nowym miejscu cerkwią była świątynia w Królowym Moście – polskie władze musiały zgodzić się na jej postawienie, ponieważ w parafii mieszkała znaczna liczba prawosławnych, którzy musieli zwrócić katolikom budynek zabrany za czasów carskich (Sosna, 2013, s. 108–113).

Jeśli chodzi o sieć świątyń wschodniochrześcijańskich na obszarze obecnego województwa podlaskiego w 1945 r., to odsetek świątyń murowanych powiększył się – było ich 45, przy 103 drewnianych oraz jednej (w Kuzawie) drewniano-murowanej. Polityczne „zawirowania” spowodowały degradację wschodniego chrześcijaństwa na tym terenie. Zmniejszyła się liczba wiernych, duchowieństwa, a przede wszystkim zauważalna była ilościowa marginalizacja obiektów cerkiewnych. Następne lata miały okazać się pod tym względem niewiele lepsze.

Długi – bo ponad czterdziestoletni – okres PRL-u, zarówno w dziejach prawosławia, jak i struktury sieci cerkiewnej na terenie współczesnego województwa podlaskiego, to czas „małej stabilizacji”, czas zastoju i marazmu (Kołbuk, 2010, s. 21–31). Liczba

prawosławnych systematycznie malała, a przenoszenie się mieszkańców wsi do miast zahamowało powstawanie nowych obiektów cerkiewnych „na surowym korzeniu”. Komunistyczne władze zezwalały jedynie na odbudowę niektórych świątyń zniszczonych w trakcie II wojny światowej i niekiedy na budowę nowych kaplic. Dopiero w ostatnich latach PRL-u, w celu pozyskania wsparcia dla rządu generała Wojciecha Jaruzelskiego, pozwolono na postawienie zupełnie nowych obiektów prawosławnych w takich dużych skupiskach prawosławnych, jak Białystok czy Hajnówka. W wyniku polityki partii komunistycznej na terenie obecnego województwa podlaskiego w 1989 r. było tylko 169 cerkwi, w tym 68 kaplic i 3 molenny staroobrzędowców (Urban, 1996, s. 117–119, 128–132; Mironowicz, 1998, s. 71–418; Sosna, 2000, s. 21–53, 79–90, 109–123). Wśród obiektów dominowały świątynie drewniane – 103, murowane były zaledwie 63, a jedna posiadała konstrukcję murowano-drewnianą. Szansa na nieskrępowany rozwój sieci cerkiewnej miała się na tym terenie pojawić po transformacji polityczno-gospodarczej i demokratyzacji życia publicznego, jakie miały miejsce po roku 1989.

Upadek systemu komunistycznego w Polsce oznaczał dla Cerkwi prawosławnej odzyskanie możliwości funkcjonowania na miarę czasów dawnej, przedrozbiorowej Rzeczypospolitej. Nielimitowana swoboda kultu religijnego tego i innych wyznań wschodniochrześcijańskich w Polsce ograniczana jest jedynie stosunkowo małą liczebnością wiernych i, co się z tym ściśle wiąże, skromnymi możliwościami finansowymi. Cerkiew greckokatolicka, nieobecna w województwie podlaskim, ma wsparcie Kościoła rzymskokatolickiego; niezbyt liczni staroobrzędowcy korzystają z pomocy władz samorządowych. Mający znaczne potrzeby Kościół prawosławny, rewitalizując swoje obiekty sakralne, korzysta z ograniczonej pomocy rządu polskiego oraz funduszy Unii Europejskiej. Utrzymanie cerkiewnych obiektów, a także wznoszenie nowych zależy od możliwości ekonomicznych wyznawców prawosławia. Ze względu na ich malejącą liczbę i ogólną tendencję do laicyzacji, także na terenie szeroko rozumianego Podlasia, możliwości te są ograniczone. Jednak w ciągu ćwierćwiecza po uzyskaniu całkowitej suwerenności Cerkwi prawosławna w Polsce, a przede wszystkim na terenie województwa podlaskiego, bardzo się umocniła. Dotyczy to zwłaszcza sieci cerkiewnej. Pod koniec 2015 r. na obszarze omawianego województwa funkcjonowało 214 wolno stojących świątyń wschodniochrześcijańskich, w tym 91 prawosławnych kaplic i 3 molenny staroobrzędowców (Mironowicz, 1998, s. 71–418; Sosna, 2000, s. 21–53, 79–90, 109–123; *Kalendarz*, 2015, s. 170–191). W stosunku do 1989 r. oznaczało to wzrost o 45 placówek wzniesionych na „surowym korzeniu”. Zbudowano w tym czasie kilka dużych świątyń w Białymstoku, Hajnówce, Bielsku Podlaskim, Siemiatyczach, ale także w wielu miejscowościach o charakterze wiejskim. Praktycznie w każdej nieco większej miejscowości, w której żyje społeczność prawosławna, powstała cerkiew parafialna, filialna lub kaplica (najczęściej). W ten sposób zostały w pełni zaspokojone potrzeby religijne wspólnoty prawosławnej. Dalszy rozwój sieci cerkiewnej na terenie województwa podlaskiego raczej nie nastąpi z uwagi na malejącą liczbę wiernych.

Współczesna sieć wschodniosłowiańskich obiektów sakralnych na terenie województwa podlaskiego to nie tylko przejaw funkcjonowania Cerkwi prawosławnej

(oraz staroobrzędowców), ale także dziedzictwo wielokulturowości na ziemiach polskich. Istniejące obecnie świątynie pochodzą z: XVI w. – 1, XVII w. – 1, XVIII w. – 24, XIX w. – 70, XX w. – 90 i XXI w. – 21, a kilka jest w trakcie budowy (Mironowicz, 1998, s. 71–418; Sosna, 2000, s. 21–53, 79–90, 109–123; Sosna, 2013, s. 13–155). Większość z nich to budowle drewniane (111) o znaczniejszej wartości kulturowej. Wprawdzie wśród tych obiektów jest niewiele takich o bardzo starej metryce lub wyróżniających się wyjątkowymi walorami architektonicznymi – a nie ma wśród nich takich, które spełniałyby oba te kryteria – jednak wiele z nich stanowi nie tylko świadectwo wielokulturowości, ale również przyciąga uwagę osób zainteresowanych kulturą pogranicza polsko-ruskiego (Kołbuk, 2013, s. 149–161). Na terenie takich powiatów, jak hajnowski, bielski czy siemiatycki cerkiewna sieć tworzy szczególnie klimat dla refleksji nad przeszłością, ale i teraźniejszością związków kulturowych polsko-białoruskich, polsko-ukraińskich i polsko-rosyjskich.

Bibliografia

Źródła

Archiwum Państwowe w Lublinie, Chełmski Konsystorz Greckokatolicki, 101, 147, 151.

Opracowania

- Baczkowski, Krzysztof. (1999). *Wielka Historia Polski*. T. 3. *Dzieje Polski późnośredniowiecznej (1370–1506)*. Kraków: Fogra Oficyna Wydawnicza.
- Bieńkowski, Ludomir. (1969). Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce. W: Jerzy Kłoczowski (red.). *Kościół w Polsce*. T. 2. *Wiek XVI–XVIII* (s. 781–1050). Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy „Znak”.
- Bieńkowski, Ludomir. (1989) Mozaika religijno-kulturalna Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku. W: Jerzy Kłoczowski (red.). *Uniwersalizm i swoistość kultury polskiej*. T. 1 (s. 241–270). Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Kalendarz Prawosławny*. (2015). Białystok: Warszawska Metropolia Prawosławna.
- Kołbuk, Witold. (2010). Cerkiew prawosławna pod kontrolą władz PRL. W: Joanna Czaplińska, Anna Modelska-Kwaśniewska (red.). *Kultura bez cenzury (?)* (s. 21–31). Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Kołbuk, Witold. (2013). Zarządzanie procesami ochrony rusko-prawosławnych cerkwi w Polsce jako dziedzictwem kulturalnym. W: Marek Pawlak (red.). *Nowe tendencje w zarządzaniu – uwarunkowania społeczne*. T. 4 (s. 149–161). Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Lencyk, Vasyl. (1966). *The Eastern Catholic Church and czar Nicholas I*. Romae-New York: Ukrainian Catholic University Press.
- Maroszek, Józef. (1998). Dziedzictwo unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia 1596–1996. W: Stanisław Alexandrowicz, Tomasz Kempa (red.). *Czterechsetlecie zawarcia unii brzeskiej 1596–1596: materiały sesji naukowej zorganizowanej w Toruniu w dniach 28-29 listopada 1996 r.* (s. 57–93). Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.

- Matus, Irena. (2013). *Schylek unii i proces restytucji prawosławia w obwodzie białostockim w latach 30. XIX wieku*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Miłowidow, Aleksandr. (1913). *Cerkowno-stroitielnoje dielo w Siewiero-Zapadnom Kraje pri gr. M. N. Murawiewie*. Wilna: Tipografija eparchialnaia. [Миловидов, Александр. (1913). *Церковно-строительное дело в Северо-Западном Крае при гр. М. Н. Муравьеве*. Вильна: Типография епархиальная].
- Mironowicz, Antoni, Chomik, Piotr. (1998). *Katalog świętyń i duchowieństwa prawosławnej diecezji białostocko-gdańskiej*. Białystok: Prawosławna Diecezja Białostocko-Gdańska.
- Mironowicz, Antoni. (2005). *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Mydel, Rajmund, Balon, Jarosław (red.). (2002). *Atlas Polski*. T. 2. *Województwa*. Kraków: Fogra Oficyna Wydawnicza.
- Orłowski, Jewstafij. (1903). *Sudby prawosławija w swiazi s istorijej latinstwa i unii w Grodnieńskoj gubernii w XIX stoletii (1794–1900)*. Grodna: Tipografija eparchialnaia. [Орловский, Евстафий. (1903). *Судьбы православия в связи с историей латинства и унии в Гродненской губернии в XIX столетии (1794–1900)*. Гродна: Типография епархиальная].
- Rzemieniuk, Florentyna. (1999). *Kościół katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego (neunia)*. Lublin: TN KUL.
- Sahanowicz, Hienadz. (2001). *Historia Białorusi. Od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej.
- Sosna, Aleksander, Danieluk, Elżbieta, Danieluk, Andrzej. (2013). *Cerkwie Białegostoku i okolic*. Białystok: Fundacja Sąsiedzi.
- Sosna, Grzegorz, Troc-Sosna, Antonina. (2002). *Zapomniane dziedzictwo. Nie istniejące już cerkwie w dorzeczu Biebrzy i Narwi*. Białystok: Orthdruk.
- Sosna, Grzegorz. (2000). Katalog świętyń i duchowieństwa prawosławnej diecezji warszawsko-bielskiej. *Elpis*, 3, s. 7–431.
- Szawielskij, Georgij. (1910). *Poslednieje wożsojedinenije s prawosławnoju Cerkowju uniatow bieloruskiej jeparchii (1833–1839 gg.)*. S. Pietierburg: Tipografija „Sielskiego wiestnika”. [Шавельский, Георгий. (1910). *Последнее воссоединение с православною Церковью униатов белорусской епархии (1833–1839 гг.)*. С. Петербург: Типография „Сельского вестника”].
- Urban, Kazimierz. (1996). *Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Wyrozumski, Jerzy. (1999). *Wielka Historia Polski*. T. 2. *Dzieje Polski piastowskiej (VIII wiek –1370)*. Kraków: Fogra Oficyna Wydawnicza.
- Ziółkowski, Marek. (1985). *Szkice o kościołach obrządków wschodnich w Polsce północno-wschodniej*. Warszawa: Oddział Uniwersytecki PTTK.

Data nadesłania artykułu: 24.03.2018